

Stefano Bottoni s-a născut la Bologna, Italia, în 1977. A obținut doctoratul în istorie la Universitatea din Bologna. A predat istoria Europei de Est sub contract cu Universitatea din Bologna, după care s-a alăturat Academiei Ungare de Științe, unde a fost, între 2009 și 2019, cercetător la Institutul de Istorie în cadrul Centrului de Cercetări în domeniul Științelor Umaniste. Din 2019 este conferențiar la Universitatea din Florența, unde predă istoria Europei de Est și istorie universală. A fost bursier la Zentrum für Zeithistorische Forschung din Potsdam și la „Imre Kertész“ Kolleg din Jena, precum și membru al proiectului internațional „COURAGE“, finanțat de UE în cadrul programului Horizon Europe, despre opoziția culturală în Europa de Est în epoca socialismului de stat. Principalul său domeniu de cercetare este politica față de minorități și relațiile interetnice în blocul sovietic. În limba română a publicat recent *Lungul drum spre Occident: O istorie postbelică a Europei de Est* (Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021).

STEFANO BOTTONI
**Moștenirea
lui Stalin
în România**
**Regiunea
Autonomă
Maghiară
1952–1960**

Traducere din engleză
de Mugur Butuza

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

CUPRINS

MULȚUMIRI.....	7
INTRODUCERE:	
Naționalism și comunism într-un ecosistem stalinist	9
1. GESTIONAREA DIVERSITĂȚII ETNICE:	
De la România Mare la modelul sovietic	25
2. DARUL LUI STALIN:	
Crearea Regiunii Autonome Maghiare	77
3. ȘOFERUL ROMÂN ÎN MAȘINA MAGHIARĂ:	
Centru și periferie după Stalin.....	119
4. SERA STALINISTĂ:	
Viața cotidiană în „Mica Ungarie”	173
5. IMPACTUL REVOLUȚIEI UNGARE DIN 1956 ÎN ROMÂNIA:	
Dezghet controlat și noii șoferi ideologici	253
6. ȘAH-MAT:	
Lansarea proiectului național-comunist românesc.....	325
CONCLUZIE:	
Depășirea moștenirii lui Stalin?	395
NOTE.....	409
BIBLIOGRAFIE.....	479
INDICE	501

MULȚUMIRI

Lista persoanelor și instituțiilor cărora le datorez expresia gratitudinii mele pentru ajutorul acordat cu dăruire în ultimii cincisprezece ani este prea lungă pentru a încăpea între copertele acestei cărți. Am să-i menționez aici doar pe aceia care au contribuit la realizarea celui mai recent manuscris, exprimându-mi, în același timp, recunoștința cea mai profundă față de arhivele, bibliotecile și colecțiile particulare unde am lucrat pentru această cercetare, dar și față de multitudinea de cercetători cu care am avut lungi și rodnice discuții. Un cuvânt de recunoștință aparține i-l adresez directorului general al Centrului de cercetări umaniste al Academiei Ungare de Științe, Pál Fodor, care a avut multă încredere în acest proiect și care, prin intermediul Fondului „László Tetmajer” din cadrul Programului de studii maghiare al Universității Indiana din Bloomington, mi-a furnizat fondurile pentru ediția engeză pe care să bază aceasta carte. Fost colegul și prietenul meu László Borhi, profesor la Universitate Indiana, a avut un rol inestimabil în înlesnirea avansării acestui proces. Extind mulțumiri non-formale traducătorului cărții mele în limba română, Mugur Butuza, și colegului istoric din România, datorită căruia „limba de lemn” comunistă s-a transformat într-o proză fluentă și, sper, chiar plăcută. Îi sunt îndatorat cartografului Béla Nagy de la institutul în care am lucrat timp de zece ani, care cu generozitate a acceptat să elaboreze noi hărți etnografice și administrative ale Transilvaniei, adecvate prezentului volum. De asemenea, sunt recunoscător numeroaselor instituții publice și numeroșilor particulari din România și Ungaria care au răspuns prompt cererii mele de a-mi furniza fotografii ale ceremoniilor oficiale, dar și din viața de zi cu zi în Regiunea Autonomă Maghiară din România anilor 1950. Mulțumiri speciale le adresez părinților mei, care de multă vreme îmi sprijină de fiecare dată munca, încă de când am început cercetarea arhivelor din România, care constituie majoritatea acestei lucrări, precum și soției mele, Réka, pentru că, printr-o îngemănare de iubire, fermitate delicată și spirit, a tolerat frecvențele

schimbări de dispoziție ale unui autor lunatic. În ce-i privește, Dani Balázs și Áron au contribuit dialectic la această carte, prin încercarea lor hotărâtă – deși, până la urmă, nereușită – de a submina scrierea ei. În sfârșit, dar nu în cele din urmă, aș dori să transmit cele mai sincere mulțumiri echipei editoriale de la Editura Humanitas și, mai ales, doamnelor Lidia Bodea și Cristina Tofan, care au urmărit pas cu pas complexa pregătire a ediției în limba română a acestei cărți. Față de textul inițial, de limbă engleză, prezenta ediție Humanitas conține unele minore emendări, pe care le-am considerat necesare. Deși profesia noastră este din ce în ce mai globalizată, ca autor rămân convins că rezultatele cercetării științifice trebuie să ajungă în limba maternă a potențialilor cititori. De când am început să discutăm despre acest proiect editorial în vara lui 2018, lumea – și odată cu ea România – a suferit schimbări profunde. Cu toate acestea, cred că premisele de bază ale acestei lucrări și concluziile la care a ajuns rămân în mare măsură valabile. Nu mai trebuie să spun că-mi asum întreaga responsabilitate pentru orice eroare și omisiune.

Florența / Budapesta, 8 noiembrie 2021

INTRODUCERE

Naționalism și comunism într-un ecosistem stalinist

Cartea de față explorează interacțiunile complexe dintre o mentalitate ideologică internaționalistă și practicile de construcție a statului în blocul sovietic, luând ca exemplu Regiunea Autonomă Maghiară (RAM), o mică unitate administrativ-teritorială, înființată în 1952 sub îndrumarea Moscovei și desființată opt ani mai târziu de autoritățile românești, ca semnal concret al noii lor orientări naționale. Lucrarea pe care se bazează această carte provine dintr-un proiect de cercetare doctorală desfășurat între 2002 și 2005 la Universitatea din Bologna, cu sprijinul extern al Institutului „László Teleki“, un centru de cercetări cu sediul la Budapesta. Pe lângă munca mea de cercetare individuală, m-am implicat într-un proiect de istorie orală proaspăt lansat, care mai târziu s-a dezvoltat într-o colecție sistematică de înregistrări arhivistice, broșuri contemporane și articole de presă legate de Regiunea Autonomă Maghiară și de istoria cotidiană a Ținutului Secuiesc în anii 1950.¹

În ciuda transformărilor structurale pe care le-au cunoscut diversele variante ale manuscrisului, ideea lui de bază – aceea de a explora un ecosistem stalinist de la periferia Europei – nu s-a schimbat.² Cercetările efectuate pentru disertația de masterat privind istoria comparată a minorităților maghiare după 1945 mi-au arătat că, în istoria „lagărului păcii“, conflictul interetnic era inerent, deși propaganda comunistă n-a încetat niciodată să afirme că tensiunile dintre naționalități izvorau din exploatarea capitalistă și că aveau să dispară automat după

instalarea socialismului.³ După ce am început cercetarea în arhive și pe teren a relațiilor româno–maghiare în timpul regimului comunist, mi-am dat seama de cât de profund a influențat factorul național relațiile bilaterale dintre cele două țări „frățești“ încă de la începutul anilor 1950 și, de asemenea, de succesul cu care Stalin a manipulat problema mândriei naționale și pe cea a pretențiilor teritoriale din Europa de Est post-belică. Pe termen lung, obiectivul său nu era numai acela de a lega toate țările din regiune de Uniunea Sovietică, ci și acela de a forja o nouă cultură populară și o nouă abordare a etnicității, care poate fi sintetizată în formula: „națională în formă, socialistă în conținut“.

Cartea e structurată în șase capitole cronologice și are trei repere tematice. Primul dintre ele este analiza microistorică a Regiunii Autonome Maghiare ca ecosistem stalinist situat la periferia est-europeană. Al doilea este examinarea atentă a tiparelor schimbătoare ale violenței de stat și controlului social, de la teroarea în masă din anii 1949–1953 la interacțiunea mai sofisticată a tehnicilor de represiune și cooptare aplicate în prima parte a anilor 1960. În sfârșit, al treilea este reevaluarea impactului represiunii de după 1956 ca instrument de subjugare și subordonare a elitelor comuniste maghiare mult prea independente și de impunere a unei discipline severe tuturor minorităților neromânești.

Reconstrucția minuțioasă a relațiilor de putere cotidiene într-un mediu multiethnic a fost mult ușurată de vastul volum de literatură academică despre relațiile interetnice, mai ales în Uniunea Sovietică. Acest subiect, altădată neglijat, studiat doar de câțiva deschizători de drumuri în anii 1960⁴, s-a transformat între timp într-un câmp de cercetare efervescent și în continuă expansiune.⁵ Cadrele teoretice concurente „modernist“ și „primordialist“ au fost, ambele, contestate prin apariția ulterioară a abordărilor constructiviste, care au pus în legătură ideea naționalistă promovată de elite cu experiența cotidiană a etnicității.

Deși chestiunile naționale din așa-numitele state-satelit ale Uniunii Sovietice s-au bucurat în genere de mai puțină atenție

din partea istoricilor, sovietologilor și specialiștilor în științe politice, câteva lucrări comparatiste au problematizat rolul conflictului etnic din întreaga regiune în perioada anterioară anului 1989 în formarea (iar mai târziu dezmembrarea) statelor comuniste multinaționale. În 1969, Peter Sugar a editat un volum fundamental despre naționalismul est-european din secolul al XX-lea, în care mai multe paragrafe examinau evoluțiile postbelice ale politicilor naționaliste.⁶ La începutul anilor 1970, Robert R. King a elaborat o analiză bine argumentată și extrem de informativă a rolului problemei naționale în evoluția istorică a regimurilor comuniste din Balcani, inclusiv în cazul României.⁷ Zece ani mai târziu, Ivo Banac a explorat problema națională în Iugoslavia secolului al XX-lea⁸, iar în ajunul dispariției blocului sovietic, Roman Szporluk s-a angajat într-o discuție teoretică despre comunism și naționalism, de la 1848 și până la Revoluția bolșevică din 1917.⁹

După ce dispariția blocului sovietic a stimulat studierea originilor sociale și politice ale crizei finale a comunismului est-european, o tentativă ambițioasă de a ataca „contradicția fundamentală” dintre ideologia bolșevică și naționalism îi aparține lui Walter A. Kemp, în comparația multidisciplinară dintre Lituania și Cehoslovacia epocii sovietice.¹⁰ Concluzia lui Kemp este că, în tentativa de a aplica politici naționale construite pe baze intelectuale îndoielnice, de fiecare dată când un lider sovietic a încercat să rezolve „problema națională”, nu a reușit decât să înrăutățească situația. În cazul Lituaniei, Antanas Sniečkus, longevivul prim-secretar al partidului, a reușit să se prezinte pe sine însuși drept apărător al interesului național, contribuind astfel la consolidarea conștiinței naționale lituaniene, și nu la diluarea ei. În cazul Cehoslovaciei, încercarea comuniștilor locali de a compatibiliza istoria cu șubredele teze ideologice i-a expus acuzațiilor de subordonare servilă față de Moscova. Mai recent, Jan C. Behrends și Michael Fleming au analizat interdependența strictă dintre comunism și politicile etnice la începutul perioadei staliniste din Polonia¹¹, iar ura naționalistă și represaliile motivate etnic de după 1945 în

Europa Centrală și de Est au constituit punctul central al mai multor proiecte internaționale.¹²

Apropiindu-ne de subiectul acestei cărți, în analiza neconvențională a lui Martin Mevius a felului în care a abordat Ungaria comunistă problema națională, am descoperit numeroase perspective și puncte de pornire interesante. În remarcabilul său volum, Mevius argumentează convingător că tentativa partidului comunist condus de Mátyás Rákosi de a-și depăși imaginea publică de partid „antinațional” și de a obține o legitimare emoțională mai largă prin adaptarea temelor patriotice, ca, de exemplu, Revoluția de la 1848 sau pretențiile teritoriale asupra Transilvaniei, nu a fost doar un instrument retoric, ci o parte consistentă a identității sale politice fragmentate – și deci contradictorii.¹³ În cazul României, înainte sau la puțin timp după Revoluția din 1989, Pavel Câmpeanu, Trond Gilberg și Katherine Verdery, prin analizele culturii politice aparte a comunismului românesc, au contribuit la înțelegerea derapajului naționalist al regimului personal al lui Nicolae Ceaușescu. Mai recent, Stelian Tănase și Vladimir Tismăneanu au abordat același subiect, utilizând numeroase surse primare anterior inaccesibile¹⁴, în timp ce Katalin Miklóssy a explorat relațiile interstatale și interpartinice tot mai tensionate dintre România și Ungaria de la sfârșitul anilor 1960 și începutul anilor 1970.¹⁵

Și tocmai din anii 1970, când situația maghiarilor transilvăneni s-a deteriorat considerabil, iar comunitățile etnice din alte părți ale României au suferit și ele numeroase prejucții, politicile guvernelor românești față de minorități au devenit obiectul unui tot mai mare interes academic, atât în lumea occidentală, cât și în Ungaria comunistă. Lucrările științifice adăugau rareori date statistice noi despre dinamica interne ale unei societăți aproape închise, însă au transformat minoritățile transilvănene într-un subiect distinct pentru istorici, antropologi și specialiști în științele politice.¹⁶ Un mare număr de articole de opinie și de presă au stârnit și ele interesul public față de această chestiune până atunci neglijată, alimentând munca activiștilor care luptau pentru respectarea drepturilor

omului și ale minorităților în România.¹⁷ În timpul primilor douăzeci de ani de după căderea comunismului, ceea ce inițial fusese un inventar, mai mult sau mai puțin nuanțat, al nemulțumirilor, s-a transformat în Ungaria și în țările vecine ei într-un câmp de cercetare interdisciplinar, cel al studiilor minoritare.¹⁸ În sfârșit, așa cum voi analiza mai în detaliu în primul capitol, au apărut și utile scrieri despre complicata istorie maghiară și românească, în cadrul unei reconsiderări mai generale a comunismului drept cultură politică transnațională și performativă, în care simbolurile, ritualurile și practicile naționale au jucat un rol de legitimare crucial.

O trăsătură generală a acestei noi discipline – ce se distanțează atât de abordarea instituționalistă de sus în jos, cât și de cea antropologică de jos în sus – este concepția comună că naționalismul a fost mai mult decât „etapa finală” a comunismului și că în întreaga regiune politicile etnice nu au apărut doar după căderea blocului sovietic, fiind, de fapt, parte din viața cetățenilor pe tot parcursul secolului. O carte inspiratoare elaborată de o echipă de cercetare a etnicității cotidiene în Cluj îndeamnă la abandonarea perspectivei tradiționale a conceptului de grup, care, pentru înțelegerea conflictelor etnice ale secolului XX, postulează că populațiile majoritare și minoritare alcătuiesc comunități omogene, compacte. Din perspectiva lui Rogers Brubaker și a coautorilor săi, „națiunea” n-ar trebui considerată un grup real, ci mai curând o categorie practică, formă instituționalizată și eveniment contingent. Drept urmare, identitatea în Transilvania – una dintre „zonele frontierelor etnice” –, în special identitatea de grup, poate fi cel mai bine înțeleasă drept concept fundamental, construit, rearticulat și reinterpretat în mod continuu. „Dezagregarea analitică” a bazelor celor două importante comunități ale Clujului, maghiarii și românii, ajută și la explicarea motivului pentru care, într-un mediu în care etniile sunt amestecate, indivizii care fac parte din majoritatea locală pot percepe un eveniment în termeni nonetnici (pentru că etnia lor este naturală și, ca urmare, „nemarcată”), în timp ce persoanele aparținând unei minorități vor experimenta probabil aceeași situație în termeni mai

emoționali.¹⁹ Problema unei astfel de abordări ascendente și individuale a etnicității oamenilor de rând constă în excluderea rolului fundamental al acțiunii statului-națiune. În Clujul anilor 1990, instituția primarului, ca și administrația județului și alte ramuri ale guvernării (de exemplu, instituțiile fiscale, judecătorești, poliția și armata) nu erau nici pe departe „neutre“ – nici în componența lor (reprezentarea maghiarilor era de câteva ori mai mică decât proporția lor demografică), nici în relațiile lor cu publicul. În absența unei analize descendente a conflictelor cotidiene – frecvente mici acte de umilire motivate etnic –, „sensibilitatea“ palpabilă a maghiarilor ar rămâne inexplicabilă. Iar această sensibilitate izvorăște din experiențele directe ale funcționării cotidiene a organelor statului, nu din pură judecată.

Așa cum voi argumenta în această carte, chestiunea identității marcate și nemarcate a putut funcționa exact invers în contextul transilvănean al anilor 1950. Mai precis, acesta a fost cazul în mediul etno-cultural aparte al Ținutului Secuiesc, care, în ciuda faptului că este localizat în centrul geografic al României, nu numai că este locuit de maghiari, dar ei sunt chiar majoritari în zonă. Aici, tocmai localnicii români – în ciuda faptului că aparțineau națiunii „titulare“ – împărtășeau o percepție mai etnicizată a interacțiunilor lor cotidiene cu oficialii (potențial) maghiari care guvernau regiunea autonomă. Deși sunt de acord în mod fundamental cu cercetătorii moderniști asupra caracterului inerent construit al apartenenței naționale în Transilvania, ca de altfel peste tot în Europa modernă, susțin că noțiunea de „indiferență națională“, oricât de fascinantă și de orientativă ar fi în istoriografia Europei Centrale și de Est contemporane, nu poate fi adaptată nereflexiv contextului româno-maghiar, cum au propus istoricii care au studiat Europa Centrală (și, în special, partea austriacă a Imperiului Habsburgic) în perioada sfârșitului de secol al XIX-lea și început de secol XX.²⁰ Aceștia susțineau că luptele naționale/separatiste nu au fost conduse de entuziasmul maselor pentru națiune, ci tocmai de opusul acestuia: de un amestec de indiferență, ambivalență și oportunism al „oamenilor de rând“ atunci când

1. GESTIONAREA DIVERSITĂȚII ETNICE

De la România Mare la modelul sovietic

CHESTIUNEA SECUIASCĂ ÎN PERSPECTIVĂ ISTORICĂ

Chestiunea secuiască este complicată și foarte disputată, iar identitatea secuiască, dacă este să o plasăm în cadrul mai general al narațiunilor naționale concurente sau al proiectelor politice construite pe acestea, este cel puțin la fel de importantă. În ultimul secol, istorici, arheologi, etnografi, romancieri, jurnaliști și politicieni au avansat o diversitate de teorii despre originile și apartenența etnică a secuilor.¹ Ca în cazul majorității dezbaterilor publice despre Transilvania, dar și despre ceangăii vorbitori de maghiară și romano-catolici din Moldova, problema identității etnice și naționale corespunde unor țeluri politice concrete, urmărite atât de elitele românești, cât și de cele maghiare.²

Așadar, pentru a susține apartenența lor fie la România, fie la Ungaria, se pot folosi teorii concurente despre originile secuilor. Deși relatările maghiare standard nu au ajuns la un acord în privința originilor antice ale acestei populații, totuși ele susțin că, biologic și cultural, secuii aparțin națiunii maghiare. Contestând această concepție, numeroși autori români susțin că secuii nu au decât prea puțin, sau chiar nimic, în comun cu maghiarii, fiind, de fapt, români deznaționalizați, care au format un grup etnic separat și care întreținea de multă vreme relații economice cu Vechiul Regat român.³ În perioada interbelică, istorici și geografi români s-au ocupat atent de ceea ce defineau drept un proces avansat de deznaționalizare a acestei foste populații de etnie română, proces care ar fi făcut posibilă

apariția populației „secuizate“ vorbitoare de maghiară. Potrivit acestor teorii, nu apartenența culturală sau limba, ci biologia determină afilierea etnică. Antropologi rasiali au comparat aglutinarea sangvină medie a unui grup de secui cu mediile unor grupuri de români și maghiari, iar rezultatele au indicat valori mai apropiate de cele ale românilor. Aceasta a fost proba că majoritatea secuilor trebuiau declarați români, pentru că strămoșii lor fuseseră, probabil, români.⁴

Indiferent care ar fi rădăcinile etnice predominante ale secuilor, experiența istorică a comunității lor nu se poate acorda pe de-a întregul cu nici unul dintre cele două proiecte de construcție națională concurente.⁵ În Evul Mediu, identitatea secuiască avea un conținut egalitar, iar piramida socială a comunității secuiești era mult mai democratică decât a oricărei alte stări transilvănene.⁶ Începând cu secolul al XVI-lea, un număr însemnat de secui și-au pierdut libertatea personală, devenind iobagi.⁷ În epoca imperiilor și a statelor naționale emergente, drept consecință a declinului treptat al instituțiilor tradiționale secuiești și a crizei funcționale a vechiului model al societății de războinici, identitatea politică secuiască s-a dizolvat în identitatea politică maghiară. La sfârșitul secolului al XVII-lea, când umanistul italian Luigi Ferdinando Marsigli a vizitat principatul semiindependent al Transilvaniei, el menționa întâlnirile avute cu „maghiari, sași, români, greci, armeni, anabapțiști și țigani“, dar nu și cu secui. Printre maghiari, introducea o distincție între „adevărații unguri“, care trăiau în câmpiile de pe cursurile marilor râuri, și cei care locuiau în regiunea muntoasă a Siculiei, care vorbeau maghiara cu un accent diferit, folosind sporadic cuvinte „scite“.⁸ Spre deosebire de sașii transilvăneni vorbitori de germană, care își menținuseră comunitățile omogene și închise din punct de vedere etnic și religios, societățile secuiești au evoluat de la un etnocentrism feudal întemeiat pe privilegiul la codurile identitare locale, care nu intrau în conflict cu statutul „standard“ al identității maghiare, operând într-o simbioză tot mai accentuată cu aceasta.⁹ Așa cum a argumentat convingător istoricul literar Levente T. Szabó, ideologia națională maghiară

din secolul al XIX-lea a apărut din competiția între diferite concepții regionale, obiectivul ei fiind definirea celui mai autentic maghiar. Acesta e momentul când, pe scena națională, au apărut secuii, contopindu-se rapid cu imaginea publică, deja canonizată, a maghiarilor transilvăneni.¹⁰

Odată cu Revoluția din 1848/9, secuii au devenit parte a națiunii politice maghiare moderne: de atunci, ei nu doar că vorbeau în dialecte ale maghiarei literare „reformate“, dar foloseau în mod conștient și simbolurile naționale maghiare, cum ar fi steagul tricolor [roșu-alb-verde – *n. red.*] și imnul național. Din perspectivă administrativă și economică însă, Ținutul Secuiesc nu a putut ține pasul cu dezvoltarea economică rapidă a Budapestei – și nici cu a zonelor nemaghiare ale Transilvaniei și Slovaciei de azi – și, ca urmare, a rămas o periferie internă a monarhiei habsburgice. În jurul anului 1910, un excedent demografic de aproape 100.000 de indivizi afecta această regiune preponderent rurală, unde, din cauza climatului montan rece, suprafața terenurilor arabile era limitată. Aceste dificultăți geografice erau agravate de contingente structurale precum urbanizarea întârziată și sistemul feroviar deficitar, dar și de criza economică provocată, la sfârșitul secolului al XIX-lea, de războiul vamal dintre România și Ungaria.¹¹

În Ținutul Secuiesc, nivelul educației, măsurat în termenii alfabetizării și frecvenței școlare, era mai mare decât în alte regiuni periferice ale Monarhiei austro-ungare. Totuși, influența politică a secuilor era disproporționat de mică, pentru că alegătorii locali înclinau să sprijine partidele de opoziție, care luptau pentru mai multă independență și se opuneau Compromisului din 1867 cu Viena. În același timp, poziția de ținut de frontieră expunea regiunea secuiască influențelor economice și culturale exercitate de Vechiul Regat al României. Maghiarii „cei mai puri“, cum erau descriși de propaganda oficială ungară, erau, de fapt, din perspectivă geografică, cei mai departe de Budapesta. În plus, acești maghiari periferici puteau fi foarte ușor ținta unor invazii militare, cum a demonstrat invazia românilor în Transilvania și scurta ocupație a Ținutului Secuiesc din 1916. Dar chiar și în timp de pace, ca unitate politică, Ținutul

